

JOGRENDSZER ÉS VERSENYKÉPESSÉG TÖRÖKORSZÁGBAN

SZIGETVÁRI Tamás
egyetemi docens (PPKE BTK)

Bevezetés

A tanulmány elsődleges célja annak bemutatása, hogy milyen változások történtek a török jog- és intézményrendszer alapelemei esetében, és a lezajlott változások mennyiben befolyásolták Törökország versenyképességét.

Az alkalmazott jogrendszer hatása a versenyképességre, a jogrendszerek ilyen értelemben vett versenye az utóbbi időben igen népszerűvé vált téma, melynek történelmi jellegű elemzése, melyre jelen tanulmány is kísérletet tesz, megmutathatja egy ország jogrendszert is érintő stratégiai választásainak hatását az adott ország versenyképességére.¹

A versenyképesség természetesen egy nehezen definiálható és értelmezhető fogalom. Krugman egyenesen félrevezetőnek nevezi az országok közötti verseny elképzelését,² hiszen ez teljesen eltér attól a hagyományos verseny-konceptiótól, amit a közgazdaságtan a piaci szereplők versenyével azonosít. Egy ország versenyképessége nehezen is számszerűsíthető, hiszen nem egy egyetlen mutatóval mérhető jelenség.

Porter a nemzetek kompetitív előnye kapcsán a vállalatot körülvevő komplex környezet (a hazai versenytársak, a beszállítók, a keresleti tényezők) mellett a kormányzati szerepvállalást, és ezen belül is kiemelten a jogszabályi feltételeket emeli ki.³ Acemoglu és Robinson szintén az intézményrendszer fontosságát hangsúlyozza a tartós gazdasági fejlődés alapfeltételeként.⁴

A mai versenyképességi rangsorokban is egy rendkívül komplex mutató-rendszer segítségével igyekeznek feltárni az egyes országok versenyképességét, és ezekben

¹ A téma egyik közelmúltban megjelent, nagyon jó elemzését lásd: Timur KURAN: *The Long Divergence. How Islamic Law Held Back the Middle East*. Princeton–Oxford, Princeton University Press, 2011.

² Paul KRUGMAN: Competitiveness: A Dangerous Obsession. *Foreign Affairs*, 1993/2. 28–44.

³ Michael E. PORTER: *The Competitive Advantage of Nations*. New York, Free Press, 1990.

⁴ Daron ACEMOGLU – James A. ROBINSON: *Why Nations Fail? The Origin of Power, Prosperity, and Poverty*. New York, Crown Businesses, 2012.

a jogbiztonság illetve a széles értelemben vett intézményrendszer egyaránt alapvető tényezőként szerepelnek.⁵

A tanulmány elsősorban a török jogrendszerben bekövetkező változások hatásainak tükrében vizsgálja a versenyképesség alakulását. Törökország olyan szempontból mindenképpen jó példának számít, hogy három civilizáció találkozáspontján lévén három nagy jogi tradíció (a bizánci, az iszlám és a nyugati) is meghatározó módon befolyásolta az elmúlt évszázadokban. Az Oszmán Birodalom hosszú időn keresztül az iszlám világ központjának számított. A I. világháborút követően azonban Törökország – Huntington szavaival – szétszakított országgá vált (torn country), amely kultúrája alapján muszlim maradt, jogrendszere és törekvései azonban egy másik civilizáció, a Nyugati felé irányították.⁶ A hidegháború alatt a nyugati kötődés erős volt és külső támogatást is kapott, a hidegháborút követően azonban a valós identitás kérdése ismét előkerült.

1. Az Oszmán Birodalom jogrendszere és az újkor kihívásai

A hivatalosan 1453-ban létrejött Oszmán Birodalom sikeresen alkalmazta és ötvözte a korábbi muszlim birodalmak államigazgatási elveit, az akkori Európa legfejlettebb hivatalnokrendszerét működtető bizánci birodalom tapasztalatait és saját türk hagyományait. Ez tette lehetővé, hogy a sokféle népet és szokást magába olvasztó Oszmán Birodalom évszázadokon keresztül fennmaradt és prosperált. A jogrendszer egyik erőssége éppen az volt, hogy nagymértékben tolerálni tudta, sőt, olykor bátorította is a birodalmon belül a sokféleséget és az egyes részek relatív önállóságát.

A birodalom jogrendszere az iszlám saria jogra épült, de sok tekintetben megengedő álláspont jellemezte.⁷ Mivel a saria nem terjedt ki és nem volt automatikusan jól alkalmazható a birodalomban felmerülő összes társadalmi és gazdasági jelenségre, így a szultán által hozott törvények (kanún) is a jogrendszer részét képezték.⁸ Vagyis a gyakorlatban az évszázadok során kialakult jogrendszer a sariának ellent nem mondó, de attól elkülönült jogrendszert jogrendszert is létrehozott.

Az iszlám a kezdetektől fogva nem pusztán vallásként, hanem a teljes társadalmi szervezőelv igényével lépett fel, így a gazdasági szféra működésének alapelveit is szabályozta.⁹ Az iszlámot és a kapitalizmust ugyanakkor a hagyományos európai gondolkodás nem tartotta összeegyeztethetőnek. Max Weber az iszlámot a protestáns etikával teljesen ellentétes vallásnak állította be. Weber szerint az iszlám világra nem jellemző a szorgalmas, kemény munka, inkább az agresszív militarizmus (dzsihád), vagy egyfajta pietizmus és aszketizmus jellemzi, így a kapitalista fejlődés kialakulásának

⁵ A két legismertebb versenyképességi rangsor a World Economic Forum által kiadott Global Competitiveness Report és az IMD World Competitiveness Yearbook.

⁶ Samuel P. HUNTINGTON: *The Clash of Civilisations? Foreign Affairs*, 1993/3. 22–49.

⁷ Az iszlám jogi iskolák közül az oszmánoknál a hanafita irányzat volt domináns, amely az iszlám jog alapfóráisai, a Korán és a hagyomány (hadisz) mellett széleskörűen alkalmazta az analógia és a racionalitás eszközeit, így a legliberálisabb és legtoleránsabb jogi iskolának tekintik az iszlámon belül.

⁸ Özgür METİN – Onur GELBAL: *The Path to Modern Turkish Law. Ankara Bar Review*, 2008/2. 121.

⁹ Norman C. ROTHMAN: *Islam in Turkey and Modernization: The Tanzimat Period. Comparative Civilizations Review*, No. 56., 2007. 76.

alapjait nem biztosítja. Igaz, Weber hasonlóan rossz véleménnyel volt a kínai fejlődési kilátások tekintetében is, a konfucianizmust szintén nem tekintette megfelelőnek a kapitalizmus létrejöttéhez. Ugyanígy Japán lehetséges gazdasági sikereit illetően is pesszimista volt.¹⁰

Maxim Rodinson az *Islám és kapitalizmus* című könyvében az iszlám forrásainak elemzésével és az iszlám világ gazdaságtörténetét értékelve megjegyzi, hogy az nem veti el az anyagi javak felhalmozását.¹¹ Amint kifejti, számos vallás lenézi az anyagi javak szerzését, és a lelki dolgokat tartja magasabb rendűnek, de a Koránra egyáltalán nem ez a jellemző. Ez nem véletlen, hiszen maga Mohamed, az iszlám megalapítója is kereskedő volt. A Korán elítéli a kereskedelem során elkövetett csalásokat, illetve a vallási ünnepek időszakában önmegtartóztatásra ösztönöz e téren, de alapvetően helyes tevékenységnek tartja. A hagyomány is számos, a kereskedelmet dicsérő, a haszonszerzést méltató mohamedí mondást tart számon.

A középkori muszlim civilizáció sikerének egyik alapvető elemét jelentette az iszlámnak ez a fajta gyakorlatiassága az anyagi haszonszerzés tekintetében. Az akkori világkereskedelem középpontjában elhelyezkedő iszlám világ jól ki tudta használni kedvező fekvését. Sőt, a modern bankrendszer alapjait is megvetették, hiszen arany és fémek helyett a középkori muszlim kereskedők papír csekkeket használtak (maga az elnevezés is az arabból jön, ami a keresztesek révén jutott el Európába). Az iszlám világ hanyatlása is részben összefüggött a világkereskedelem átalakulásával, és ez a folyamat a korábbi szemlélet megváltozását is eredményezte.

Az Oszmán Birodalom az újabb hódításai során megszerzett tartományokban sokszor változatlanul hagyta a helyi igazgatási rendszert: pl. csak az adott területre kivetett adó befizetését követelték meg, de a módszer kapcsán engedték a korábbi gyakorlat továbbélését. Ez a fajta decentralizáltság a társadalmi, gazdasági rendszer más területein is jellemző volt. A 17. századtól, a megnövekvő finanszírozási igények (modern, központi hadsereg a korábbi, szpáhikra épülő rendszer helyett) miatt a központi hatalom az adóbehajtás jogát magánszemélyeknek eladva jutott bevételekhez, ami egy megerősödő hazai (főként görög, örmény) tőkés-réteg mellett a túladóztatott provinciák növekvő elégedetlenségét, és az egyre inkább eladósodó központi költségvetés növekvő kiszolgáltatottságát eredményezte.

A 19. század elejére a birodalmi modellnek egyre egyértelműbben leáldozott, a nemzetállami keret, és a modern, szekuláris demokrácia vált a legsikeresebb kapitalista államok által követett uralkodó modellé.

2. A Tanzimat-reform kora

A 19. század elején az Oszmán Birodalom, több fronton is szembesülve technikai és igazgatási elmaradottságával, növekvő érdeklődést mutatott a sikeres nyugati modell és annak átvétele iránt. Elsősorban a hadsereg igyekezett átvenni a modern hadviselés

¹⁰ Max WEBER: Weltangepaßtheit des Islam. In: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Zweiter Teil, IV. 12. 1922. <http://www.textlog.de/7955.html>

¹¹ Maxime RODINSON: *Islam and Capitalism*. New York, Pantheon Books, 1973.

követelményeinek megfelelő módszereket (pl. bevezették az egyetemes hadkötelezettséget), de a birodalom jog- és intézményrendszerét is igyekeztek úgy átalakítani, hogy az képes legyen megfelelni a korszak új kihívásainak.

A birodalom központjában a III. Szelim által kezdeményezett reformokat elutasították a konzervatív erők, sőt, Szelimet 1807-ben eltávolították a hatalomból és meg is gyilkolták. Mohamed Ali, aki az Oszmán Birodalom egyik leggazdagabb tartományát, Egyiptomot kormányozta, sikeresebb volt a reformok megvalósításában. Gazdasági modernizációs intézkedéseivel (amelyek az iparosítás mellett államosítást, monopóliumok létrehozását is jelentette) feltűnő sikereket ért el.

1839-ben a birodalom központjában is rászánták magukat a változtatásokra. Az ún. Tanzimat-reform keretében átalakították a közigazgatási szerkezetet, de magát a jogrendszert is alapjaiban érintették a reformok. A korábbi hagyományokkal ellentétben kimondták a muszlimok és nem-muszlimok jogegyenlőségét, és a tisztességes eljárás-hoz való jogot. Megszüntették az uralkodó kivégzési és vagyonekhozási jogát.¹² Az adórendszert központosították és teljes mértékben állami feladattá tették az adóbehajtást. Ez a helyi elíttek és oligarchák megtörésére is szolgált, általánosságban a decentralizált birodalom helyett megerősítették a központi adminisztrációt.

A reformok keretében a jogrendszerben a kétféle rendszer, a saría és a nyugati jog egyeztetését próbálták megvalósítani. Bár a család, öröklés és tulajdonjog továbbra is iszlám jogi alapokon állt, átvették a francia Code Napoleon egyes elemeit. Számos nyugati elem került a jogrendszerbe a büntető törvénykönyv (1858), a kereskedelmi jog (1859), a büntető eljárásjog (1880) és a polgári eljárásjog (1881) esetében.¹³

1876-ban elfogadták az Alkotmányt, amely a belga és a porosz alkotmányt tekintette mintájának. Bár erősödött az önálló törvényhozó és végrehajtó hatalom, a végső döntés továbbra is az uralkodó kezében maradt, a vallási bíróságokat ugyanakkor a civil bíróságok hatásköre alá vonták.¹⁴ Az Alkotmányban megjelentek korlátozottan a szabadságjogok (a gyülekezési és társulási jogot továbbra sem garantálta). Alig egy év múlva azonban a szultán felfüggesztette az Alkotmányt, és csak 1908-tól vezették be újra, akkor már a szultán hatalmának erőteljes korlátozásával.¹⁵

Fokozatosan erősödött ugyanakkor olyan európai jogi koncepciók jelenléte, mint a 'jogállam', 'közszolgálat', az 'egyenlőség' vagy a 'parlamentari rendszer'.¹⁶ Ebben a korszakban tehát egymás mellett létezett a nyugati és az iszlám jogrendszer teljesen eltérő jogfelfogása és intézményei. Az így kialakuló jogi (és kulturális) dualitás sok esetben bizonytalanságot okozott mind elméleti, mind gyakorlati szinten, de előkészítette a nyugati jogrendszer átvételének későbbi folyamatát.

¹² ROTHMAN i. m. 82.

¹³ ARZU OGUZ: The Role of Comparative Law in the Development of Turkish Civil Law. *Pace International Law Review*, 2005., Iss. 2/9. 378.

¹⁴ GÜLNİHAL BOZKURT: Review of the Ottoman Legal System. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (Ottoman History Research and Application Journal)*, 1992/3. 120.

¹⁵ İHSAN YILMAZ – HÜSEYİN GÜNDÜĞDU : Secular Law in an Islamic Polity: The Ottoman Case. *European Journal of Economic and Political Studies*, 6 (2), 2013. 57–81.

¹⁶ METİN–GELBAL i. m. 123.

Az oszmán kori gazdaság versenyképességét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a kapitalizmus viszonylag későn érte el az Oszmán Birodalmat. Bár a 18. század végétől többé-kevésbé betagozódott a kapitalista világrendszerbe, a sok-nemzetiségű (és sokvallású) birodalomban egészen a 20. század elejéig nem jött létre egy olyan „nemzeti polgárság”, amely a kapitalista rendszer alapját képezte volna. Pontosabban elkezdett kialakulni, de elsősorban a nem-muszlim népcsoportok (görögök, örmények, zsidók, levanteiek) körében. Az államhatalom nem képviselte érdekeiket, sőt, maguk ezek a csoportok is inkább egy gyenge központi hatalomban voltak érdekelték, amely az európai nagyhatalmak érdekei alapján cselekedett.

A korszakot a növekvő külföldi befolyás jellemezte. Kapitulációkat, a helyi törvények alóli felmentést adtak a nyugati kereskedőknek és üzletembereknek, hogy ezzel növeljék a kereskedelmet és így a vámbevételeket is. Ezek a felmentések idővel a szuverenitást csorbító intézkedésekké váltak: a külföldiek számos termékre monopoljogot szereztek az Oszmán Birodalomban, és sokszor az adók terén is kedvezőbb elbírálásban részesedtek, mint a helyi alattvalók.

1850-ig az oszmán kormányzatnak sikerült saját források révén előteremteni a birodalom fenntartásának növekvő költségeit. A csökkenő adóbevételek mellett elsősorban hazai pénzügyi közvetítők, a főként örmény és görög kézben lévő ún. ‘Galata bankok’ révén jutottak forráshoz. A kormányzat a külföldi hatalmak befolyásának növekedésétől félve nem akart közvetlenül hitelt felvenni más országoktól, a Galata bankok azonban idővel külföldi tőke bevonásával és közvetítésével finanszírozták az oszmán államot, jelentős közvetítői profithoz jutva ezáltal. A krími háborút követő kincstári válság 1854-ben végül oda vezetett, hogy az oszmánok közvetlenül kezdtek külföldi (angol, francia) hiteleket felvenni, megelégedve a Galata bankok egyre magasabb kamat-igényeivel. Az 1870-es évekre az adósság így is kezelhetetlenné vált, és 1875-ben bekövetkezett az államcsőd: az Oszmán Birodalom nem tudott eleget tenni adósságszolgálatának, amely a folyó bevételek 50%-a fölé nőtt.¹⁷

Az adósságválság keresésére – az erős külföldi befolyás látható bizonyítékaként – 1881-ben létrejött az Oszmán Államadósság-rendezési Hivatal (OPDA). Az OPDA 7 tagú tanácsát a fő hitelező nemzetek (angol, francia, olasz, holland, osztrák) képviselői alkották. A szervezet egyrésztől külföldi közvetlen beavatkozást jelentett az ország gazdasági ügyeibe, az európai pénzügyi imperializmus eszközének tekintették.¹⁸ Az adósságtörlesztés érdekében az állami bevételek közel egyharmada fölött rendelkezett, így a sómonopólium bevételeit, a bélyegből és alkoholból származó adó- és illetékbevételeket is ő kezelte. A dohányadó behajtását 1883-ban fix éves díjért és profitrészesedésért cserébe egy külföldi társaságra bízta.¹⁹

¹⁷ Murat BIRDAL: *The Political Economy of Ottoman Public Debt. Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*. London–New York, I.B. Tauris, 2010. 168.

¹⁸ Sok török párhuzamot lát – a nyilvánvaló eltérések mellett – az OPDA és az IMF hatása (és megítélése) között, mindkettőt a gazdaság modernizációját segítő, ugyanakkor külső érdekeket szolgáló intézményként látva. Ld. BIRDAL i. m. xvii.

¹⁹ Stefania ECHIA: *The economic policy of the Ottoman Empire (1876-1922)*. MPRA Paper No. 42603, 2010. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/42603/>

Ugyanakkor az OPDA számos modernizációs intézkedést is kikényszerített, ami pozitív hatással volt a gazdasági teljesítményre. Rászorította a birodalmat pénzügyi igazgatásának rendbetételére, hozzájárult a modern állami vállalat-rendszer létrejöttéhez.²⁰ A nyugati intézményrendszerből átvették az állami földkatasztert, a tulajdonjogok erőteljesebb biztosítását, az aranyalapú pénzrendszert.²¹ Az OPDA működése és hitelessége hozzájárult a birodalommal kapcsolatos kockázatok csökkenéséhez, a kedvezőbb befektetési környezet pedig növelte a külföldi tőke beáramlását (pl. vasút és kikötőépítések). A bevételek növelésében érdekelt OPDA intézkedései hozzájárultak a gazdaság versenyképességének és az állami bevételek növekedéséhez is.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a korszakot felemás modernizáció jellemezte, amely az iszlám hagyományok fennmaradása mellett próbálkozott a nyugati modernizáció vívmányainak átvételével. A növekvő külföldi befolyás, bár elősegítette ezt a modernizációt, de a saját érdekei alapján befolyásolta a folyamatot. A birodalmi modell fenntarthatatlansága azonban egyre nyilvánvalóbb volt, és 'Európa beteg embere', az Oszmán Birodalom az első világháború végével megszűnt létezni.

3. Az Atatürk-féle modernizáció

A modern Törökország 1923-as létrejötte után hosszú évtizedekre elszakadt a korábban az uralma alatt tartott területektől. Kemal Atatürk Európában, az európai civilizáció minél teljesebb átvételében látta a modern Törökország modernizációs útját. Ahogy Abdullah Cevdet, egyike az Atatürk gondolkodását leginkább meghatározó török értelmiségi írta: „Csak egy civilizáció létezik, az európai. Ezt kell átvenni rózsáival és tüskéivel együtt.”²²

Az új török vezetés az iszlámot felelősnek tartotta az elmaradottságért, az arabokat pedig árulóknak tartotta, hiszen az angolokkal összejátszva az Oszmán Birodalom felbomlásáért harcoltak. A modern Törökország létrejötte szakítást jelentett a korábbi oszmán, és részben a muszlim hagyományokkal is. Az új állam egyértelműen nyugati típusú modernizációt kívánt végrehajtani.

Ennek jegyében vették át az arab írás helyett a latin betűket, az európai szokásokat (pl. a ruházatban), a török nemzeti tudat erősítéseként megtisztították a nyelvet az arab és perzsa jövevényszavaktól. A jogrendszerben a nyugati típusú modernizáció iránti elkötelezettséget igazolva gyakorlatilag egy az egyben átvették az olasz büntető és svájci polgári törvénykönyvet.²³ Bár a nyugati jogrendszer elemeinek átvétele már a 19. században megindult, a kemali reformok radikalitása valóban egyedülálló volt: a korábban érvényes iszlám jogrendszer és a hagyományok teljes ignorálása jellemezte.²⁴

²⁰ BIRDAL i. m. 169.

²¹ ECHIA i. m. 9.

²² Bernard LEWIS: *The Emergence of Modern Turkey*. Oxford, Oxford University Press, 1965. 231.

²³ Murat SEN: The Historical Development of Turkish Law. *HUFS Global Law Review*, Vol. 6., No. 2, 2014. 65–76., illetve ugyanerről részletesebben ld. Esin ÖRÜCÜ: A Legal System Based on Translation: The Turkish Experience. *Journal of Civil Law Studies*, Vol. 6, Iss. 2/2., 2013. 445–473.

²⁴ OGUZ i. m. 381.

A kemalista ideológia alapelvei szintén a nyugati modernizációs mintát követték, különösen erősen hatott rájuk a francia minta. A kemalizmus fontosabb alapelvei közé tartozott az abszolút monarchiát felváltó, népszuverenitást és jogállamiságot jelentő *republikanizmus*, a vallás szerepét a közéletben visszaszorító *laicizmus* (szekularizáció), a társadalmi és gazdasági folyamatokban az állam központi szerepét hangsúlyozó *etatizmus*, valamint a soknemzetiségű birodalmat felváltó, a török nemzet-tudatra építő *nacionalizmus*.

A török nemzetállam az 1930-as évektől nem tűrt semmilyen alternatív ideológiát a kemalizmus mellett. Számukra a technológia és a kultúra egy tőről fakadt, az iparosítás tehát a nyugati normák átvételét is jelentette egyben. A gazdasági világválság után a válságot sikeresen kezelni látszó szovjet mintát alapul véve 1934-től tervgazdálkodást vezettek be.

A gazdasági stratégia alapját ekkor a nehézipar erőteljes fejlesztése jelentette. A program ugyan sikereket könyvelhetett el, hiszen megteremtette a török nehézipar alapjait, a források egyoldalú koncentrálása azonban komoly károkat okozott a többi gazdasági ágazatnak. A piaci koordináció helyett az állam irányította a beruházásokat, amely így a tőkeszegény országban a tőke-intenzív ágazatok fejlesztését szorgalmazta, a szakképzett munkaerő viszont hiányzott ehhez, az alacsonyan képzett munkaerőnek pedig alig jutott munkalehetőség.²⁵

A második világháborút követően felértékelődött az ország stratégiai helyzete, így a Marshall-terv és a Truman-doktrína keretében komoly támogatást kapott az Egyesült Államoktól, ezzel párhuzamosan a NATO, az IMF és az OECD tagjává is vált. A formálódó európai integráció társulási szerződést írt alá a törökökkel 1963-ban.

A gazdaság pozíciójának alakulása felemás volt. A gazdaságfejlesztési politika sok más fejlődő országhoz hasonlóan elsősorban az import-helyettesítő iparosításra épített. A makrogazdasági mutatók alapján a fejlődés látványos volt: a GNP évi átlag 7%-kal nőtt, az ipari termelés pedig még ennél is gyorsabb, évi átlag mintegy 9%-os növekedést produkált.²⁶ A támogatások és fejlesztési források a magánszektor esetében is az Állami Tervhivataltól függtek, ami az államtól való függés és a klientizmus továbbépülését eredményezte. Az agrárszféra viszont lényegében kimaradt a tervekől, itt elvétve jutottak csak források a fejlesztésre. Az iparfejlesztés a hazai piac ellátására koncentrált, feldolgozóipari export szinte nem létezett: az export a GDP 4%-át tette ki, és ennek több mint kétharmadát is az agrártermékek adták. A külső egyensúly fennmaradásában fontos szerepet játszottak a vendégmunkások pénzhozatalásai és az európai piacokról beáramló tőke.

A hetvenes évek során – az olajválságok hatására – a legtöbb OECD- és számos fejlődő országhoz hasonlóan Törökországnak is szembe kellett néznie a gazdasági szerkezet átalakításának szükségességével. A reformok elodázásával és az import-helyettesítő stratégia erőltetésével azonban csak tovább súlyosbították a válságot. Az ország 1978–79-ben a csődhelyzet elkerülése érdekében az IMF segítségére szorult,

²⁵ Feroz AHMAD: The Development of Capitalism in Turkey. *Journal of Third World Studies*, 1998, Autumn.

²⁶ Şevket PAMUK: Economic Change in Twentieth Century Turkey: Is the Glass More than Half Full? *Working Paper No. 41., The American University of Paris*, 2007.

amely komoly szerkezetátalakítási programokhoz és a Washingtoni konszenzus által előírt deregulációs, liberalizációs lépésekhez kötötte a segítségnyújtást.²⁷

4. Özali reformok

Az 1980 januárjában bejelentett Gazdasági Stabilizációs Program alapvetően megváltoztatta az addigi, elsősorban állami beavatkozásra és elzárkózásra építő gazdaságstratégiát. Az Özal miniszterelnök által vezetett kormány reagani típusú programjának célkitűzései közé tartozott az állami szerepvállalás csökkentése a termelésben, a piaci viszonyok előtérbe helyezése, az importhelyettesítés helyett exportorientált stratégia, a külföldi befektetések erőteljes ösztönzése. Ennek megfelelően a kormány jelentősen támogatta az exportra termelést, átvállalva a vállalatok exportköltségének 30%-át, valamint kedvezményekhez juttatva őket az energia- és szállítási költségeket illetően is.

Az 1980-tól meginduló fejlődés meggyőzőbb volt, mint az előző két évtizedben elért eredmények. A gazdasági nyitás hatására virágzásnak indultak a magánvállalkozások, fellendült a turizmus és a külföldi beruházások is. A termelés és az export fellendülésében kulcsszerepe volt az ún. anatóliai tigriseknek, ezeknek a viszonylag kicsi, de a külső piacokon versenyképes anatóliai vállalkozásoknak, amelyek a liberális gazdasági viszonyok között prosperálni tudtak állami támogatás nélkül is. Új ipari körzetek alakultak ki olyan területeken, ahol korábban viszonylag elmaradott, részben agrártermékekre, részben a hagyományos kézművesiparra épülő gazdaság volt jellemző. Ahogy Özal miniszterelnök megfogalmazta: „Törökországnak egy szerencséje van, hogy nincs olaja, így a törököknek meg kell dolgozni a pénzért.”²⁸ Az 1980-83 közötti időszakban, amikor a világ összkereskedelme 10%-kal csökkent, a török export csaknem a duplájára nőtt. A folyó fizetési mérleg hiánya ugyanez idő alatt a GNP 4,9%-áról 3,2%-ra, az infláció pedig 110%-ról 30%-ra esett vissza.

A nyolcvanas évek második felében ugyanakkor – a belső kereslet gyors növekedésének illetve a gazdasági irányítás hibáinak következtében – felerősödtek az egyensúlyhiány jelei. A hiányosan végrehajtott szerkezeti reformok miatt a veszteséges állami vállalatok finanszírozása óriási összegeket emésztett fel, aminek következtében az államháztartás deficitje egyre nőtt (1986-ban 3,5%, míg 1990-ben már 8%). Az infláció ismét tartósan 50% fölé kerül, a gazdasági növekedés ugyanakkor látványosan lelassult.

A kialakult helyzet enyhítésére 1989-ben további nagyszabású liberalizáció kezdődött, melynek keretében lehetővé tették a külföldi tőke szabadabb beáramlását. A deficit finanszírozását ez ugyan segítette, de a megjelent rövid távú (ún. forró) tőke sebezhetővé és kiszolgáltatottá tette az országot a külső válságok idején.

Nem véletlen, hogy Törökország stabil növekedési pályára állítása hosszú időn keresztül rendre kudarcot vallott. 1970 és 2001 között az egy főre jutó GNP évente átlagosan 2 százalékkal nőtt, ami messze elmarad a kelet-ázsiai 4,3 százalékos növekedéstől.

²⁷ Ziya ÖNİŞ: Crises and Transformations in Turkish Political Economy. *Turkish Policy Quarterly*, 2010/3. 50.

²⁸ Mustafa AKYOL: 'Islamic capitalism' faces secular challenge in Turkey. *Turkish Daily News*, 2006. december 18., 5.

Még árulkodóbb, ha az átlagtól való eltérést nézzük: ez a kelet-ázsiai 1 százalékpontos értékkel szemben 2,2 százalékpont, ami a növekedés erőteljes ingadozására utal.²⁹ Jellemzően néhány év dinamikus fejlődés után visszaesés következett; csak az elmúlt bő egy évtizedben háromra is sor került (1994, 1999, 2001); a GNP csökkenése 5-10 százalékos volt ezekben az években! A válságok kialakulásához hozzájárultak a pénzügyi intézményrendszer hiányosságai, és a rosszul működő bankrendszerből adódó problémák is.

A kilencvenes évek visszatérő válságai közül az első (1994-ben) bár jelentős károkat okozott a török gazdaságnak, nem volt elég erős ahhoz, hogy megváltoztassa a korábbi politikát. Az évtized végére tovább erősödő egyensúlytalanságok miatt 1999 decemberében Törökország IMF készenléti hitelt vett fel. A megállapodás célja a költségvetési kiigazítás és a középtávú szerkezeti reformok voltak. Közvetlen válság ekkor ugyan nem volt, de a megállapodás nyújtotta keretek kevésnek bizonyultak egy tényleges válság elkerüléséhez: a hitel összegében is kevés volt, és a koalíciós kormány eltökéltsége a privatizációra és a bankrendszer szabályozására nem volt kellően szilárd. Ez vezetett 2000 novemberében, majd 2001 februárjában kialakuló ún. „ikerválsághoz”. A megrendült bizalom hatására a török líra árfolyama zuhanni kezdett, az infláció felpörgött. A gyenge és rossz állapotban levő bankszektor képtelen volt kezelni a helyzetet, állami segítségre szorult.³⁰

5. Erdoğan Törökországa

A 2000/2001-es válság súlyossága visszatekintve előnynek bizonyult, kellő ösztönzést adott a valóban alapvető reformok végrehajtásához. A korábbi válságot követően is általában átfogó reformok megvalósítására készültek, ezeknél azonban a végrehajtás gyenge volt, illetve a kormány hamar visszakozott.

A 2001-es válság következményeinek kezelésére Kemal Derviş gazdasági miniszter irányítása alatt, az ‘Erős Gazdaság Program’ keretében került sor. A program átláthatóvá és racionálissá kívánta tenni a török gazdaságirányítást.³¹ Az IMF segítségével kidolgozott tervet a 2002-es választásokon hatalomra került, mérsékelt iszlamista Recep Tayyip Erdoğan által vezetett kormány is folytatta, így az elért eredmények politikai szinten hozzájuk köthetők. Az eredmények az első időszakban meggyőzőek voltak.

A 2002 és 2007 közötti időszakot jellemző 6 százalék fölötti gazdasági növekedés, a dinamikusan bővülő export, a hosszú idő után normális mederbe terelt infláció, a

²⁹ Murat ÜNGÖR: Some Observations on the Convergence Experience of Turkey. *Comparative Economic Studies*, 2014. december, 705.

³⁰ Az állami kézben levő bankok (elsősorban a Ziraat Bank és a Halk Bank) óriási rossz hitelállománynyal rendelkeztek. A 2000-2001-es válság során az állam az akkori GDP mintegy 30 százalékát kitevő bank-mentő programot hajtott végre, ami finanszírozhatatlan államadóssághoz vezetett. (Hayal Ayca ŞİMŞEK – Nezval ŞİMŞEK: Has the Turkish Economy Been Less Affected by the 2008 Global Crisis: A Macroeconomic Perspective. *Research Journal of International Studies*, Issue 22 (December), 2011. 171–172.

³¹ *Strengthening the Turkish Economy. Turkey's Transition Program* (2001) www.tcmb.gov.tr/yeni/announce/strengtheningecon.pdf

megkezdett privatizáció, az évi 10 milliárd dollár fölötti működőtőke-beáramlás mind arra utalt, hogy Törökország az új évezred elején végre stabil növekedési pályára állhat.

Siker és látványos versenyképesség-javulás mögött számos tényező állt. A politikai környezet kedvező változáson ment át. Annak ellenére, hogy a politikai intézményrendszer meglehetősen centralizált volt, a politikai megosztottság, a gyenge koalíciók a korábbi években lehetetlenné tették bármilyen politikai program következetes megvalósítását. A 2002-ben megalakult új egypárti kormány, kétharmados parlamenti többséggel a háta mögött jóval hatékonyabb irányításra volt képes.

A szigorú fiskális és monetáris politika és a rugalmas árfolyamrendszer megnövelte a Törökországba vetett bizalmat, ami az államkötvények csökkenő kockázati prémie-mában is megmutatkozott. Az 1999-es válságot követő stabilizációs program rögzített árfolyamot alkalmazott, ami 2001-ben teljesen elveszítette hitelét, ezért 2001 után lebegő árfolyamra tértek át.³² Ez elősegítette azt is, hogy a Nemzeti Bank az árstabilitásra tudjon koncentrálni, ami szintén meghozta az eredményt. Az inflációt hosszú évtizedek sikertelen próbálkozásai után ismét egy számjegyre tudták csökkenteni.

A végrehajtott szerkezeti reformok (elsősorban a pénzügyi szektorban és a közszférában) nagymértékben javították a gazdaság működési feltételeit. A rendkívül költséges bankkonszolidáció mellett az állami kezelésben lévő pénzügyintézeteket összevonták és racionalizálták, részben privatizálták is (például a Demirbankot), a banki tartalék-követelményeket megemelték, és más szabályozási változtatásokkal is profil-tisztításra és összeolvadásra készítették a bankokat. A növekedést a magánszektor generálta, míg a szigorú költségvetési politikának köszönhetően a közszféra fogyasztása és beruházásai csökkentek.

A termelékenység jelentősen nőtt. Bár a líra erősödése később teljesen eltüntette a 2001-es nagyarányú leértékelődés exportárrakra kifejtett kedvező hatását, a termelékenység növekedésének köszönhetően megmaradt a kedvező versenyhelyzet. Az exportban egyre növekvő súlya lett a magas hozzáadott-értékű és technológia-intenzív termékeknek (gépjármű, elektromos és elektronikai termékek).

A külföldi működő tőke (FDI) szerény mértékű beáramlásának éveitől 2005 a kiugrás éve volt, jelentős részben a megindult privatizációnak köszönhetően. Csak ebben az évben 19 milliárd dollárnyi FDI érkezett az országba, jelentős részben a privatizáció keretében,³³ de 5 milliárd dollárnyit külföldi török magáncégekbe, a bankszektorba, illetve zöldmezős beruházásként fektettek be. A beáramló tőke viszonylag magas (évi 10 milliárd dollár) körüli szintje a következő években is fennmaradt.³⁴

³² Az árfolyam-szabályozást a korábbi tervek szerint fokozatosan szüntették volna meg, egyre szélesebb lebegési sávot adva meg, a válság azonban szükségessé tette az azonnali váltást. Ld. Yüksel GÖRMEZ – Gökhan YILMAZ: *The Evolution of Exchange Rate Regime Choices in Turkey*. In: *Proceedings of OeNB Workshop „Experiences of Exchange Rate Regimes in Southeastern Europe”*. Österreichische Nationalbank, No. 13, 2007. április 13., 25. http://www.oenb.at/en/img/goermez_tcm16-80922.pdf

³³ A beáramló FDI 72 százaléka privatizációhoz kapcsolódott: a Turk Telecom 55 százaléka 6,6 milliárd dollárért kelt el, de a TUPRAS (állami olajvállalat), és az Ereğli Demir Celik (acélipari vállalat) magánosításával is kiugróan nagy bevételre tettek szert.

³⁴ Ümit ILMEN – Kamil YILMAZ: Turkey's recent trade and FDI performance. In Ziya. ÖNIS – Fikret. ŞENSES (szerk.): *Turkey and the Global Economy: Neo-liberal Restructuring and Integration in the post-Crisis Era*. London, Routledge, 2009. 173.

A reformok megvalósítását segítette az IMF kibővített hitelkerete, de alapvető elem volt az EU részéről erősödő politikai támogatás. Törökország 2002-ben ígéretet kapott a tagjelölti státusz két éven belüli megítélésére, ami megnövelte az EU befolyásolási erejét, és Törökország elszántságát a reformok végrehajtására. Az EU csatlakozási perspektíva megerősítette a törökországi reformpárti erőket, amire az IMF soha nem volt képes (reform-igényeinek kisebb volt a támogatottsága, és jóval ideiglenebb hatást értek el).

A 2008–2009-es világgazdasági válság okozta problémák kezelésére, mint más bajba jutott „feltörekvő piacok”, így Magyarország esetében is, felmerült az IMF segítségül hívása. A török kormányzat azonban több ok miatt is igyekezett ezt elkerülni. Törökország 2008-ban már több mint egy évtizede (1998 óta) folyamatosan kapcsolatban volt az IMF-fel, a legutolsó 10 milliárd dolláros megállapodás éppen 2008 májusában járt le. Az akkori hivatalos török kommentárok szerint Törökország immár felnőtt, nincs szüksége segítségre a gazdasági egyensúly fenntartásához, mivel megtanulta a leckét.³⁵ Az, hogy Törökország az IMF segítsége nélkül képes volt talpon maradni, bár rövidtávon gyengítette, összességében inkább erősítette a török gazdaság megítélését. Mindehhez természetesen szigorú fiskális politikára volt szükség, ami egy IMF-csomaghoz hasonló, igaz, attól sok ponton eltérő hangsúlyú megszorító lépéseket is jelentett.³⁶

A világgazdasági válság hatásai alapján az országok több csoportba sorolhatók, Törökország a jelentős visszaesés után gyors növekedési ütemet elérő (visszapattanó) országok közé tartozik. Felmerül a kérdés, vajon Törökország valóban „felnőtt-e”, és képes akár a válság sújtotta Európától eltérő, a távol-keleti országokat idéző gyors gazdasági növekedésre Európa peremén, vagy megmarad/visszatér az európai centrumtól függő, és az európai gazdasági változásokat nagy ingadozásokkal követő fejlődési út.³⁷

A 2001-es válságot követő gyors növekedés dacára Törökország nemzetközi versenyképessége még mindig elmarad a várakozásoktól. Kína és India világgazdasági integrációját követően az olcsó munkaerőre építő versenyképesség-növelési stratégia Törökország számára már nem maradhatott a siker záloga. A növekvő versenyképességhez hatékony piaci mechanizmusok, vonzó befektetési környezet és intézményi struktúrák kiépítésére van szükség.³⁸

Törökország gazdasági fejlődése szempontjából kulcsfontosságú, hogyan alakul a kapcsolata az Európai Unióval, mennyiben képes kihasználni az integráció nyújtotta előnyöket. A török–EU kapcsolatok kezdettől fogva meglehetősen ellentmondásosak. Törökországnak 1923-as megalakulása óta állandó célja, hogy az európai nemzetek sorába tartozzon. Számos mélyreható alkotmányos, politikai és gazdasági szerkezeti

³⁵ Evin TURHAN: Turkey graduated from IMF, ready to move forward alone. *Today's Zaman*, 2010. április 24.

³⁶ A témáról bővebben ld. még: SZIGETVÁRI Tamás: Törökország gazdasági átalakulása és külgazdasági expanziója. *Külgügyi Szemle*, 2013/1. 26–27.

³⁷ Részletesebben lásd: SZIGETVÁRI Tamás: Törökország – kistigris az európai periférián. In: FARKAS Péter – MEISEL Sándor – NOVÁK Tamás (szerk.): *A változó világgazdaság – Útkeresések, tapasztalatok, kilátások*. II. k. Budapest, MTA KRTK, 2012. 132–147.

³⁸ *Turkish Industrial Strategy Document 2011–2014. Towards EU Membership*. Ankara, Ministry of Industry and Trade, Republic of Turkey, 2010.

reformot vezettek be, hogy 2005-ben megkezdhessék a csatlakozási tárgyalásokat az EU-val. A tárgyalások már egy évtizede zajlanak, Horvátország ezen idő alatt csatlakozott is az EU-hoz, Törökország számára viszont még mindig nyitott a csatlakozás kérdése. A bővítés nem túl népszerű jelenleg Európában és főleg nem, ha Törökországról esik szó.

Nem egyértelműen európai országgént az 1960-as években a Törökországra vonatkozó európai integrációs döntéseket inkább világpolitikai indokok motiválták, amelyekre hatással voltak az Amerikai Egyesült Államok hidegháborús érdekei is. Az 1990-es évekre előtérbe kerültek az európai fenntartások, amikor is Törökország nem kapta meg a tagjelölt státust. Hosszú ideig a török csatlakozás elleni fő érveket a következőképpen foglalták össze: „túl nagy, túl szegény és túl muszlim”.³⁹

A 2005-ben kezdődő csatlakozási tárgyalások, melynek keretében Törökországnak 35 fejezetre bontva át kell vennie az *acquis*-t, az Európai Unió közösségi szinten létező szabályait. A tárgyalások azonban 2010-re holtpontra jutottak. 2015 végéig 14 tárgyalási fejezetet nyitottak meg, de összesen egyet zártak le ideiglenesen, az összes többi esetben elakadtak a folyamat: nyolc esetben az Európai Tanács fagyasztotta be a tárgyalásokat, amikor 2006-ban Törökország elzárkózott attól, hogy megnyissa kikötőit és repülőtereit a ciprusi forgalom előtt. Öt esetben Franciaország – 2007-ben –, 6 esetben pedig Ciprus – 2009-ben – blokkolta a tárgyalási folyamatot.

A folyamat elakadásában hivatalosan a törökök Ciprussal szembeni politikája áll, a gyakorlatban azonban néhány tagállam (elsősorban Németország) ellenállása rejlik a csatlakozási folyamat gyorsításának útjában. Az EU hozzáállása így meglehetősen kétértelmű, Törökország számára pedig egyre csökken az EU, és az európai csatlakozás és harmonizáció vonzereje.⁴⁰

6. Alternatív modernizációs út?

A nyolcvanas évektől kezdődően, majd a kilencvenes években egyre nyilvánvalóbban érzékelhetően, több területen is megkérdőjeleződött a korábbi évek török modernizációs folyamata. Ez egyik oldalon az „erős állam” legitimációs válságaként jelentkezett. Törökországban, a modern köztársaság létrehozásától kezdődően az állam volt a modernizáció zászlóvivője. Ennek jegyében az állam a társadalomtól szinte függetlenül tevékenykedett. A kilencvenes években új szereplők, a modernizáció új nyelvezete jelent meg a török politikai életben. A hagyományos állam egyre kevésbé volt képes megfelelni a modern társadalmi és gazdasági kihívásoknak, legitimációja fokozatosan csökkent.

Ezzel párhuzamosan jelent meg az alternatív modernizációs út/utak lehetősége, amelyek nem pusztán az elméletek szintjén jelentkeztek, de valós társadalmi folyamatok álltak mögötte. Az alternatív modernizáció erős kritikát fogalmazott meg a korábbi

³⁹ Burak AKÇAPAR. – Denis CHAIBI: Turkey's EU Accession: the Long Road from Ankara to Brussels. *Yale Journal of International Affairs*, 2006. Winter-Spring, 53.

⁴⁰ Az EU és Törökország közötti kapcsolatokról bővebben ld. SZIGETVÁRI Tamás: EU-török vámunió: működik-e a 'török modell'? *Külgazdaság*, 2015/7–8. 99–115.

kemalista értékeken alapuló modernizáció túlzottan szekuláris-racionális megközelítésével szemben, ugyanakkor ez nem feltétlenül jelentett tőke-ellenességet.

Az alternatív modernizáció jeleként megerősödött Törökországban a korábban a közélet minden területén háttérbe szorított iszlám. Az iszlám esetében azonban nem a radikális, a nyugati modernizációt elutasító fundamentalizmus térnyerése a jellemző.⁴¹ Fontos ugyanakkor megemlíteni, hogy a törökök jelentős része – szemben akár Iránnal, akár Egyiptommal – nem elsősorban az iszlámból eredezteti a dicsőséges múltat. Ennek is köszönhető, hogy míg a két utóbb említett ország esetében az iszlám a nyugati modernizáció ellenében, mintegy alternatívaként és egyben védőernyőként volt (és van) jelen, addig a törökök esetében az nemzeti identitást gazdagító elemként jelenik meg az iszlám és a nyugati modernizáció egyaránt.⁴²

Jól példázza a modern nyugati gazdasági racionalitás és az iszlám értékek összeegyeztethetőségét, a szabadkereskedelmi kapitalizmus és az iszlám identitás harmonikus együttélését a MÜSIAD⁴³ vállalati szövetség. Célja nem pusztán gazdasági, de szélesebb értelemben társadalmi, sőt morális is: a gazdasági és technológiai haladást szellemi értelemben vett fejlődésnek is kísérnie kell, hiszen a nyugati típusú kapitalizmus, illetve a kemali modernizáció is elhanyagolta a fejlődésnek ezt az oldalát. Az iszlám értékekre épít, így a bizalom, a szolidaritás, a közösségi érdek prioritása az egyéni érdek felett alapvetőek számára.

Erol Yasar, a MÜSIAD első elnöke szerint a távol-keleti gazdasági modell sikeressége is jelentős részben a helyi hagyományokra, a közösségi értékek előtérbe helyezésére épített, nem a nyugati individualitást próbálta lemásolni.⁴⁴ Yasar szerint nem véletlen, hogy a 21. század küszöbén a távol-keleti térségbe tevődik át a világgazdaság centruma. Ez véleménye szerint három tényező együtthatásának köszönhető: a kis- és középvállalkozások szerepének növekedése, a családi értékek fontossága és a vallás. Az erős kulturális identitás adott önbizalmat és erőt ezeknek az országoknak a sikerekhez, és az általa sokat bírált nyugati civilizáció meghaladásához. Szerinte ugyanis a karteziánus, racionalista filozófiára épülő nyugati civilizáció káoszba sodorta az egyéni és a társadalmi életet is, mivel elutasította a számára nem fontos értékeket: a vallási értékeket felülírta a szekuláris erkölcsiséggel. Ez azonban szükségszerűen egy igazságtalan

⁴¹ Az iszlám világban a 19. században alapvetően két reformirányzat született: az egyik a modernizmus volt, ami a nyugati minták (demokrácia, kapitalizmus, szocializmus) átvételével próbálta a már évszázadok óta 'stagnáló' régió újbóli felvirágoztatását elérni. A másik út a fundamentalizmus volt. Az iszlám fundamentalizmus nem konzervatív irányzat abban az értelemben, hogy a társadalmi és gazdasági életben végrehajtandó sürgős változásokat hirdet. Ugyanakkor kétségtelenül egy tradicionalizáló reform-mozgalomról van szó, ami a reformokat az eredeti elvekhez való visszatérés útján látja megvalósíthatónak.

⁴² ROTHMAN i. m. 79.

⁴³ A MÜSIAD név a Müstakil İş Adanleri Derneği, azaz a Független Üzletemberek Szövetsége elnevezés rövidítése, de sokan a Mustakil (független) helyett a Müslüman (muszlim) sejtik a név mögött. Valóban, a szövetség alapvetően az iszlám értékekre épít, igen erős a bizalmi viszony a tagvállalatok között, amelyek így hálózatot alkotnak a török gazdaságon belül.

⁴⁴ Ayse BUĞRA: Class, Culture, and State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Association. *International Journal of Middle East Studies*, 1998/4. 531.

kapitalizmushoz vezetett. A küzdelem ez ellen a kapitalizmus ellen a szilárd erkölcsi alapokra építve és gazdaságilag megerősödve lehetséges.

A MÜSIAD is támogatja Törökország EU csatlakozását, elsősorban a gazdasági racionalitás okán. A globalizáció pozitív hatásait, így a gazdasági nyitottságot, a jobb külkereskedelmi lehetőségeket is értékeli, hiszen ez alapot ad az iszlám gazdaság fejlődésének is. Az iszlám alapokon álló üzleti társaságok igen aktívak mind a Balkánon, mind Közép-Ázsiában.

Törökország átalakulóban van. A korábbi, szekuláris alapokon álló, és a nyugati minta átvételét szorgalmazó kemalista modell mellett/helyett egyre inkább egy iszlámon alapuló, de – az iszlám fundamentalistákkal ellentétben – a nyugati modellt alapjaiban el nem vető modernizációs ideológia térnyerését figyelhetjük meg. A török vállalkozók (főként a korábban már említett ‘anatoliai tigrisek’) esetében jellemzővé vált egyfajta muszlim kálvinizmus, amely az evilági gazdasági sikereket, a globalizáció előnyeinek kihasználását hangsúlyozza, de mindezt az iszlám keretei között, az iszlám erkölcsiségének betartásával. Mindez jól példázza az iszlám és a modern kapitalizmus összeegyeztethetőségét.⁴⁵

Törökországnak régi törekvése, hogy a Kelet és Nyugat közötti híd szerepét tölthesse be. Ahogy a törökök szeretik állítani: ők a Nyugat legkeletibb és a Kelet legnyugatibb része, akik egyszerre értik a nyugati és a keleti gondolkodást, így természetes mediátorok a két civilizáció között. Egy olyan Törökország, amely képes ötvözni a két gondolkodás és a két civilizáció elemeit, a 21. évszázad egyik legsikeresebb és legversenyképesebb társadalmává válhat.

⁴⁵ Ld. még SZIGETVÁRI Tamás: Az iszlám jelenléte a török gazdaságban. In: VÁSÁRY István (szerk.): *Törökország és az iszlám. Az iszlám szerepe Törökország EU-csatlakozásának megítélésében*. Piliscsaba, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, 2008. 51–78.